

تحلیل کیفی جایگاه و اخلاق مادری در تفسیر نمونه

حوریه ربانی اصفهانی،* امیرحسین بانکی پور فرد**

چکیده

نهاد خانواده به عنوان اساس بی بدیل جامعه بشری حفظ، تداوم، پویایی و سلامت خود را مرهون مفهومی به نام «مادری» است. مادری از اندک مفاهیمی است که در همه فرهنگ‌ها مقدس بوده و همین عامل، لزوم شناخت این مفهوم را در دین مبین اسلام دوچندان ساخته است. در این مقاله با روش تحلیل مضمون (تماتیک) و نرم افزار مکس کیو ای دی تن، مفهوم مادری با استناد به ۴۵ آیه و براساس دیدگاه‌های آیت‌الله مکارم شیرازی در تفسیر نمونه بررسی شده است. مضمون‌های به دست آمده در پنج بخش حاکی از این است که

* کارشناسی ارشد مطالعات زنان دانشکده اهل‌البیت (علیهم‌السلام) دانشگاه اصفهان.

RABBANY6168@YAHOO.COM

** استادیار دانشگاه اصفهان.

تاریخ تأیید: ۱۳۹۳/۱۲/۱۶

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۱۰/۰۷

جایگاه مادر و فرزندآوری و تربیت فرزند، بیشترین معانی را به خود اختصاص داده‌اند و بیشترین تأکید بر نیکی به مادر و شیردهی بوده است و دعای فرزند و ناباروری و معنویت مادر، فراوانی نسبتاً کمتری داشته‌اند.

واژه‌های کلیدی

مادر، فرزند، تفسیر نمونه، تحلیل مضمون، آیت‌الله مکارم شیرازی.

مقدمه

مادری ازجمله مباحثی است که در علوم گوناگون، ازجمله روان‌شناسی و جامعه‌شناسی به آن پرداخته و دیدگاه‌های متفاوتی درباره آن بیان شده است.

مادری موقعیت ممتاز فردی و نقشی اجتماعی است که در فرهنگ دینی با تکریم فراوان از آن یاد شده است؛ یعنی موقعیتی که براساس آن، انتظاراتی برای آن تعریف می‌شود و هنجارهایی برای او شکل می‌گیرد. وقتی مفهوم نقش را برای تبیین جایگاه مادری به‌کار می‌بریم، طبیعتاً مجموعه‌ای از هنجارها مطرح می‌شود. هنجارهایی که از مادری به ذهن می‌آید عبارت‌اند از: ایفای نقش در تولید و تربیت نسل جدید و سپس تأمین نیازهای عاطفی و پرورش فرزندان. براین اساس، مادر در تربیت و پرورش نسل جدید، هدایت فرزندان را به‌عهده می‌گیرد که آینده جامعه را رقم می‌زنند (حاجی اسماعیلی، ۱۳۹۳: ۱۸۱).

مادر، نخستین فرد نزدیک به کودک است که با کودک تماس مستقیم دارد. درواقع، زندگی کودک با ارتباط زیستی میان او و مادر آغاز می‌شود و این

ارتباط، نه فقط در تأمین نیازهای کودک مؤثر است، بلکه بر حالت‌های روانی و عاطفی وی نیز اثر می‌گذارد. رشد طبیعی و روانی کودک در وهله نخست به وجود مادر وابسته است و تا مدتی طولانی وی عمده‌ترین نقش را در زندگی کودک ایفا می‌کند. رابطه کودک با مادر، نخستین عامل رشد و تکامل کودک است و این رابطه باعث ایجاد علاقه کودک به برقراری ارتباط با افراد خانواده و نزدیکان و اشخاص دیگر می‌شود و در واقع مادر نخستین واسطه میان کودک و زندگی اجتماعی است.

از سخنان گران‌مایه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در کتاب *محجة البیضاء* می‌توان چنین فهمید که مادر بیش از پدر به فرزند خود ابراز عواطف می‌کند و درباره رشد و تکامل او جدیت به خرج می‌دهد (فیض کاشانی، ۱۳۷۴ (۳): ۴۳۵). در اسلام به مبحث مادری بسیار پرداخته شده است و در قرآن و روایات مطالب بسیاری در این خصوص وجود دارد. در این پژوهش برآنیم تا به این پرسش پاسخ دهیم که آیا جایگاه و حقوق و تکالیف مادر در قرآن، به‌عنوان کامل‌ترین کتاب آسمانی تبیین شده است و تأکیدات قرآنی در این باره به مادر و فرزند چیست؟ برای بررسی این موضوع، نخست جایگاه مادر را از دیدگاه روان‌شناسی بررسی و سپس دیدگاه‌های آیت‌الله مکارم شیرازی در تفسیر نمونه را بیان می‌کنیم.

مادر از دیدگاه روان‌شناسی

روان‌شناسان به تبیین نقش مادر با توجه به وضعیت رشدی کودک در دوران جنینی و شیرخوارگی و تأثیرات عاطفی روانی مادر بر فرزند و نقش مادر در تربیت فرزند پرداخته‌اند.

۱. دوران جنینی

از نظر روان‌شناسی بررسی حالت‌های روانی مادر در دوران حاملگی و رابطه آن با رشد شخصیت کودک اهمیت بسزایی دارد. زمانی که مادر هیجانی می‌شود، جنین واکنش شدیدی از خود نشان می‌دهد و این واکنش مدت مدیدی ادامه می‌یابد. همچنین، هنگام ترس و خشم، غدد داخلی، به خصوص غدد فوق کلیوی فعال می‌شوند و ترشحات آن‌ها از راه جفت به جنین منتقل شده و در نتیجه گردش خون جنین مختل می‌شود. برخی محققان حالت‌های نوزادان این قبیل مادران را شرح داده و گفته‌اند: «هنگام تولد، این‌گونه نوزادان از هر جهت عصبی هستند و آن، نتیجه نامناسب زندگی جنینی است» (صانعی، ۱۳۷۸: ۲۰۵ تا ۲۰۶).

۲. دوران شیرخوارگی

شیردادن مستقیم مادر به کودک در رشد شخصیت طفل تأثیر فراوانی دارد. همچنین، طرز رفتار مادر در هنگام تغذیه کودک با پستان اهمیت بسزایی دارد؛ یعنی رفتار مادری که طفل خود را دوست می‌دارد و مایل است او را در آغوش بگیرد و او را نوازش کند و شیر بدهد، یقیناً در ایجاد برخی صفات در کودک مؤثر است و برعکس، شیردادن مادری که به طفل خود علاقه ندارد و از روی اجبار و رفع تکلیف این کار را انجام می‌دهد، اثر نامطلوبی در طفل برجای می‌گذارد (صانعی، ۱۳۷۸: ۲۵۹).

۳. تأثیر عاطفی روانی مادر بر فرزند

در میان روابط خانوادگی، رابطه مادرکودک بسیار اهمیت دارد؛ زیرا کودک در سال‌های نخستین زندگی، فقط با والدینش رابطه دارد و از آنجاکه مادر معمولاً

نخستین مراقبت‌کنندهٔ کودک است و زمان بیشتری را با او می‌گذراند، ویژگی‌ها و نحوهٔ ارتباط او با کودک در همهٔ مراحل پیش و پس از تولد اهمیت و تأثیر بسزایی در تحول و سلامت کودک دارد و حتی می‌توان گفت، نابسامانی عاطفی، بیش از پریشانی‌های عاطفی پدر، موجب اختلال در رفتار فرزندان می‌شود (بلالی و آقاییوسفی، ۱۳۹۰: ۶۱). امروزه در میان دیدگاه‌هایی که می‌کوشند به فهم بهتر زندگی روانی و تحول عاطفی و چگونگی پدیدآیی اختلال‌های کودکان دست یابند، نظریه‌هایی که محور اصلی را رابطهٔ مادرکودک می‌دانند، جایگاه خاصی دارند؛ زیرا این نظریه‌ها واقعیت‌هایی را یافته و بیان کرده‌اند که در درک وضعیت عاطفی و مشکلات کودک نقش بنیادی دارند. اهمیتی که نظریه‌پردازان روابط موضوعی برای نقش کلیدی مادر در تحول کودک قائل‌اند تا حدی است که برخی از آن‌ها، مانند وینی کات معتقدند:

در آغاز زندگی اصلاً نوزاد بدون مادر وجود ندارد. از نظر روان‌تحلیل‌گران، نخستین رابطهٔ کودک به این دلیل به چهرهٔ دلبستگی (مادر) علاقه‌مند شده و به او دلبسته می‌شود که به تدریج درمی‌یابد که مادر مسئول ارضای نیازهای دهانی اوست (منصور، دادستان، ۱۳۷۴: ص ۱۵۵).

نظریهٔ دلبستگی بالبی و نظریهٔ روانی اجتماعی اریکسون و نظریهٔ بندورا از جمله نظریه‌های مهم و اساسی در زمینهٔ تأثیر عاطفی مادر بر فرزند است.

۴. تربیت فرزند

تلاش برای ارتقای بهداشت روان کودکان، نیازمند پرداختن به کیفیت تربیت فرزند و کیفیت رابطهٔ مادرکودک است (ساندرز، ۲۰۰۲: ص ۸۷ تا ۹۲). والدینی، به‌خصوص مادر، که در ارتباط‌های خود متزلزل و بدون اطمینان خاطرند و در

نحوه تربیت فرزندان با یکدیگر توافق ندارند، برای فرزندپروری الگوهایی به کار می‌برند؛ همچون طرد، حمایت افراطی با اغماض یا تسلط، انضباط دوگانه، سستی موازین اخلاقی، کمال‌جویی‌های غیرمنطقی و عصبانیت و بی‌ثباتی عاطفی. همچنین، آن‌ها رفتارهای نوروپیک را در کودکان تثبیت می‌کنند و سبب می‌شوند که کودکان از نظر هیجانی و عاطفی نیازمندتر شوند و در چنین وضعیتی از حس اعتماد و امنیت که اساس تحول هیجانی سالم است، ناکام بمانند (استانفورد لورابه یر چری، ۱۳۷۷: ۴۰).

جایگاه مادر در تفکر فمینیسم

نقش مادری و حتی نفس مادرشدن که از آغاز حیات انسانی موضوعی آشنا و مقدس بوده است، در پایان هزاره دوم با دگرگونی‌های بی‌سابقه فکری و اجتماعی ناشی از انقلاب صنعتی و ورود انسان به دنیایی جدید، به تدریج دستخوش آسیب‌های عمده شد. در عصر مدرن، زنان نقش‌های دیگری نیز برعهده گرفتند که با توسعه هرچه بیشتر جهان صنعتی، فرصت‌هایشان را برای ایفای نقش مادری کمتر و حتی نگرششان را نسبت به این موضوع منفی می‌کرد. جنبش فمینیسم نیز که ادعای برابری کامل زن و مرد را داشت، مادری را موقعیتی معرفی کرد که برابری را به مخاطره می‌اندازد. ماشینی‌شدن ازسویی و نگرش‌های القاشده از سوی دیگر، وضعیت مادری را در بُعد نظر و عمل دگرگون کرد (حسینی مجرد، ۱۳۹۱: ۱۲۲۰).

فمینیست‌ها افرادی هستند که باتوجه به تحت ستم‌بودن زنان، مناسبات نابرابر مرد و زن در خانه، اشتغال و ... که به دلیل تفاوت جنسی زن و مرد به وجود آمده است، خواستار تغییر مناسبات نابرابر میان زنان و مردان هستند

(رستمی، ۱۳۷۹: ۲۴ تا ۲۵). فمینیست‌ها بر این مینا که جنین، بافت انسانی ناخواسته است، ارزش تولد و مادری را تحقیر کرده و کودکان را مانعی در راه رسیدن به اهداف برابری با مردان تلقی می‌کنند (پاسنو، ۱۳۸۴: ۱۰۰). اطلاعیه «اهداف سازمان ملی زنان» از مادران خانه‌دار به‌عنوان «بازنشسته کامل از جامعه» یاد می‌کند و پرورش نسل را بی‌اهمیت جلوه می‌دهد (پاسنو، ۱۳۸۴: ۱۱۵ تا ۱۱۶).

فایرستون می‌گوید، مادری باید از فرهنگ بشر حذف شود. از نظر او تکنولوژی شیردادن با شیشه و مهد کودک‌ها نیاز به مادری طبیعی را پایان می‌دهد (گاردنر، ۱۳۸۶: ۱۸۸). دولت‌های سوسیالیستی، چون سوئد و کانادا به‌منظور تحقیر نقش زن خانه‌دار از طریق مقررات مالیاتی، خانواده‌های تک‌درآمد را تنبیه می‌کنند (گاردنر، ۱۳۸۶: ص ۱۱۴ تا ۱۲۰). این جنبش، زنان را در موقعیتی قرار داد که دیگر رغبتی به مادرشدن و مادری کردن نداشتند. آن‌ها درگیر موضوعاتی جذاب‌تر از بارداری، زایمان، شیردهی و تربیت فرزند شده بودند که نتیجه‌های زودبازده‌تری به‌همراه داشت. موقعیت اجتماعی، درآمد منظم و تضمین‌شده، سرگرمی‌های لذت‌بخش خارج از منزل و ارضای خواسته‌های تن و روح، از جمله عوامل مشوق زنان در خودداری از مادرشدن بود.

جایگاه مادر از دیدگاه اسلام

مادر از نعمت‌های گران‌بها و بزرگ الهی است که به انسان‌ها ارزانی شده است. مادر نعمتی است که با بودن او انسان، همواره در زندگی احساس خوشبختی و آرامش می‌کند و از برکت دعایش قله‌های بلند افتخار را یکی پس از دیگری

می‌پیماید. مادر مربی گران قدر و ارزشمندی است که با نبودش هر لحظه ممکن است، فرزند راه نادرست و منحرف را انتخاب کند. خداوند انسان را با بود و نبود مادر آزمایش می‌کند: در صورت زنده بودن مادر، انسان باید با رعایت احترام به او خدمت کند و رضایت او را به دست آورد و در صورت زنده نبودش، صبر و تحمل کرده و در حقش دعای خیر کند.

امام خمینی می‌فرماید: «خداوند تبارک و تعالی قلب و جان مادران را با نور رحمت و ربوبیت خود آمیخته است» (شایسته رخ، سامانی، ۱۳۹۱: ۶۴۶). همچنین، در جایی دیگر می‌فرماید: «مربی انسان‌ها زن است. سعادت و شقاوت کشورها وابسته به وجود زن است. زن با تربیت مهم خود، انسان درست می‌کند و با تربیت صحیح، کشور را آباد می‌کند ... زن مبدأ همه سعادت‌ها باید باشد» (افتخاری، ۱۳۸۲: ۱۷۷). آیت‌الله خامنه‌ای می‌فرماید:

زن رکن اساسی و عنصر اصلی خانواده است و اسلام برای نقش زن در داخل خانواده اهمیت فراوانی قائل است؛ زیرا با پابندی زن به خانواده و تربیت فرزندان در آغوش پرمهر مادر، نسل‌ها در آن جامعه بالنده و رشید خواهد شد. مادرائی که تربیت فرزند در آغوش پرمهر و عطوفت خود را به بهانه انجام کارهای دیگر رها می‌کنند، مرتکب اشتباه می‌شوند. بهترین روش تربیت انسان آن است که در آغوش پرمهر و محبت مادر پرورش پیدا کند و زنانی که فرزند خود را از این موهبت الهی محروم می‌کنند، در واقع به زیان خود و فرزند خویش و جامعه اقدام کرده‌اند (خامنه‌ای، ۱۳۹۲: ۶۶).

همچنین، در جایی دیگر می‌فرماید: «زن بایستی به رسالت عظیم زن و مادر بودن خویش، رسالتی که مرد در آن رسالت با او شریک نیست و اختصاص به خود او دارد، آشنا و واقف شود» (خامنه‌ای، ۱۳۹۲: ۶۵).

بدین ترتیب دامان مادر، نخستین مدرسه و پایگاه تربیتی است. در این مدرسه کودک علم و اخلاق و دین می‌آموزد و این مهم، باید در سال‌های اول زندگی پایه‌گذاری شود. مادر باید هنگامی که فرزندش خردسال است، کلمهٔ توحید را بر زبان او جاری و گوش او را با کلمات مذهبی آشنا سازد. در چنین صورتی است که این خاطره‌ها فراموش نمی‌شود و برای همیشه جاویدان می‌ماند (قائمی، ۱۳۶۸: ۱۴۹ تا ۱۵۴).

روش پژوهش

روش به‌کاررفته در این پژوهش روش تحلیل مضمون است. تحلیل مضمون روشی برای تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است. این روش فرایندی برای تحلیل داده‌های متنی است و داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌های غنی و تفصیلی تبدیل می‌کند (Braun&Clark2006,Pp77-۱۰۱). در این پژوهش از نرم‌افزار MAXQAD10 استفاده شده است. البته واضح است که نرم‌افزار فقط می‌تواند در سازماندهی و بازیابی داده‌ها به پژوهشگر کمک کند و نمی‌تواند به‌تنهایی دربارهٔ داده‌ها قضاوت کند. با این حال، استفاده از چنین نرم‌افزارهایی پژوهشگر را قادر می‌سازد به‌طور مؤثر و کارآمد با مضامین پیچیده و حجم زیادی از داده‌های کدگذاشته کار کند. همچنین، این نرم‌افزارها به عمق و پیچیدگی تحلیل کمک می‌کنند (عابدی و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۶۵).

روش نمونه‌گیری

روش به‌کارگرفته‌شده در این پژوهش، روش نمونه‌گیری هدفمند است که در این روش واحدهایی خاص مبتنی بر اهداف خاص و مرتبط با پاسخ به

پرسش‌های پژوهش‌گزینه‌ش می‌شوند (محمدپور، به‌نقل از ماکسول، ۱۳۹۰: ۳۲). نمونه‌های آماری براساس کلیدواژه‌های مادر، ام، والده و فرزند از میان متن تفسیرها و کتاب‌های مفسر مدنظر، به‌صورت هدفمند و مبتنی بر پرسش‌های پژوهش انتخاب شدند.

روش و ابزار گردآوری داده‌ها

برای گردآوری داده‌ها از چک‌لیست تحلیل مضمون و جدول‌های کدبندی باز یا اولیه و کدبندی متمرکز یا ثانویه استفاده شد؛ به این صورت که نخست، کلمه‌ها و جمله‌ها و پاراگراف‌هایی که دربردارنده محتوای مدنظر بودند از تفسیرها و کتاب‌ها خارج و سپس براساس پرسش‌های تحقیق در جدول‌ها به‌صورت کدبندی باز (اولیه) دسته‌بندی شدند. پس از مرحله کدگذاری باز، مرحله کدگذاری متمرکز انجام شد. به این صورت که تمامی کدهای اولیه که منتقل‌کننده پیام و مفهومی مشترک بودند، زیر عنوان یا کدی متمرکز که بیان‌کننده اصلی‌ترین مفهوم به‌دست‌آمده از چندین کد اولیه بود، دسته‌بندی شدند تا بتوان از این طریق به توصیف و تحلیل مقوله‌های به‌دست آمده پرداخت.

کدگذاری اولیه و ثانویه (متمرکز) دیدگاه‌های آیت‌الله مکارم شیرازی

در این بخش کدهای اولیه و ثانویه استخراج‌شده از تفسیر نمونه در جدول شماره ۱. الف نشان داده شده است.

جدول شماره ۱. الف: کدگذاری اولیه و ثانویه آیت‌الله مکارم شیرازی (تفسیر نمونه)

شماره	کد اولیه	منبع	کد ثانویه	فراوانی
۱	بیری و عقیمی، موانع بارداری بیری و عقیمی موانع بارداری عاقربودن مانع بارداری	تفسیر نمونه، ج ۲، ص ۵۳۶ همان، ج ۹، ص ۱۷۳ همان، ج ۱۳، ص ۱۸	ناباروری	۳
۲	آفرینش تنها از طریق مادر بارداری به صورت غیرعادی شگفتی زکریا از بارداری همسرش تعجب مریم از بارداری بدون نزدیکی تعجب زن عقیم از بارداری خویش	همان، ج ۲، ص ۵۴۸ همان، ج ۲۲، ص ۳۴۹ همان، ج ۹، ص ۱۷۳ همان، ج ۲، ص ۵۵۲ همان، ج ۲۲، ص ۳۴۹	بارداری خارق‌العاده	۵
۳	تولد تنها از طریق مادر و بدون دخالت پدر مسیح فرزند مریم ۳. تولد تنها از طریق مادر	همان، ج ۱۳، ص ۵۴ همان، ج ۲، ص ۵۵۰	ولادت خارق‌العاده	۳
۴	مادر پاکدامن مؤثر در پاک‌ی طفل حجاب عامل طهارت نسل	همان، ج ۱۳، ص ۵۳ همان، ج ۱۷، ص ۴۲۸	حالات مادر در زمان انعقاد نطفه	۲
۵	عزالت‌گزینی مریم قبل از بارداری تأثیر پاک‌ی والدین، به خصوص مادر در پاک‌ی فرزندان پرورش مریم به طرز شایسته توسط خدا	همان، ج ۱۳، ص ۳۴ همان، ص ۴۹۴ همان، ج ۲، ص ۵۲۸	پرورش مادر زمینه‌ساز پرورش کودک	۳

شماره	کد اولیه	منبع	کد ثانویه	فراوانی
۶	۱. سختی دوران حمل ۲. تغذیه جنین از شیر جان مادر ۳. کمترین دوران حمل: شش ماه ۴. وضع حمل، مرزی بین مرگ و زندگی	همان، ج ۲۱، ص ۳۲۷ همان همان، ص ۳۲۸ همان، ص ۳۲۷	دوران بارداری و وضع حمل	۴
۷	۱. مادر در دوران حمل و شیردهی مانند روزه‌دار و شب‌زنده‌دار و مجاهد با جان و مال در راه خدا	همان، ج ۱۳، ص ۵۸	حالت‌های روحی مادر در دوران حمل و شیردهی	۱
۸	دوران کامل شیرخوارگی: دو سال پاکی شیر مؤثر در فرزند اهمیت شیر مادر سختی دوران شیردهی بیشترین زمان شیردهی: دو سال جبران کمبود دوران حمل با افزودن دوران شیرخواری اهمیت پاکی شیر مادر بازگرداندن موسی روشنی چشم مادر در دوران شیردهی دوران شیردهی دو سال	همان، ج ۲، ص ۱۸۷ همان، ج ۱۳، ص ۲۰۳ همان، ج ۲۱، ص ۳۲۷ همان، ج ۱۷، ص ۴۰ همان، ج ۲۱، ص ۳۲۸ همان همان، ج ۱۶، ص ۲۵ همان، ص ۳۷ همان، ج ۱۷، ص ۴۱	شیردهی مادر	۹

شماره	کد اولیه	منبع	کد ثانویه	فراوانی
۹	جداکردن طفل شیرخوار از مادر عامل عسر و حرج دوجانبه اختیار مادر در کم کردن دوران شیرخوارگی حق حضانت قطعی مادر تا دو سال حق حضانت زنان مطلقه تا دو سالگی طفل نوزاد متعلق به مادر گرفتن دایه در صورت گذشتن مادر از حق حضانت نهی از سلب حق زناشویی از ترس بارداری حضانت و نگاهداری توسط مادر، حق دوجانبه مادر و فرزند راه یافتن به قرب الهی باتوجه به حقوق مادر و فرزندان تأکید به ادای حقوق مادر اهمیت حقوق مادر برتری حقوق مادر بر فرزند	همان، ج ۲، ص ۱۸۷ همان همان همان همان، ص ۱۹۰ همان، ص ۱۹۱ همان، ص ۱۸۹ همان، ص ۱۸۷ همان، ج ۲۱، ص ۳۳۰ همان، ج ۳، ص ۳۸۰ همان، ج ۶، ص ۳۴ همان، ج ۱۳، ص ۵۸	حقوق غیراقتصادی مادر	۱۲
۱۰	تأمین هزینه های مادر در دوران شیردهی، وظیفه پدر طفل	همان، ج ۲، ص ۱۸۸ همان همان، ص ۱۹۱	حقوق اقتصادی مادر	۳

شماره	کد اولیه	منبع	کد ثانویه	فراوانی
	تأمین هزینه‌های مادر به‌طور شایسته دایه‌گرفتن در صورت پرداخت حقوق زن به‌طور شایسته			
۱۱	تغذیه مناسب روح و جسم مادر و فرزند(معنویت مادر مؤثر در فرزند) تکامل معنوی و اخلاقی مادر عیسی پذیرفتن دختر پاک در کارهای معنوی سخن‌گفتن بی‌واسطه مادر مریم با خدا نذر مادر اطاعت کامل مادر از خدا الهام به مادر موسی آرامش الهی در قلب مادر موسی تغذیه مناسب روح و جسم مادر و فرزند محکم‌کردن قلب مادر با نور ایمان راهی برای اصلاح کودک آرامش قلب مادر با الهام خداوند بشارت تولد مسیح به مادرش قبل از تولد معجزه‌های عیسی یادآور مادر او وحی به مادر	همان، ج ۲۴، ص ۲۸۸ همان، ج ۲، ص ۵۲۸ همان، ص ۵۴۰ همان، ص ۵۵۳ همان، ص ۵۲۴ همان، ج ۱۳، ص ۵۳ همان، ج ۱۶، ص ۲۴ همان، ص ۲۶ همان، ص ۳۳ همان، ج ۱۳، ص ۲۰۲ همان، ج ۲، ص ۵۴۸ همان، ج ۱۳، ص ۴۹۶ همان، ص ۱۹۹	معنویت مادر	۱۴

شماره	کد اولیه	منبع	کد ثانویه	فراوانی
۱۲	احسان به مادر راز	همان، ج ۱، ص ۳۳۴ همان، ج ۶، ص ۳۴ همان، همان، ج ۱، ص ۳۳۴ همان، ج ۱۲، ص ۷۴ همان، ص ۷۹ همان، ج ۲۱، ص ۳۲۷ همان، ج ۳، ص ۳۸۰ همان، ج ۱۲، ص ۷۴ همان، ص: ۷۶ همان، ص ۸۲ همان، ج ۱۷، ص ۴۳ همان، ص ۴۲ همان، ص ۴۱ همان، ص ۴۰ همان، ج ۱۳، ص ۵۸ همان، ص ۵۴ همان همان، ص ۵۷	نیکي به مادر	۱۹
	بقای ملتها			
	واجب بودن نیکي به پدر و مادر			
	احسان به مادر بدون واسطه			
	نیکي به مادر			
	مطلق بودن احسان به مادر			
	وجوب احسان به مادر			
	کافر			
	احسان به مادر در حیات و ممات			
	نیکي به مادر			
	تأکید بر نیکي به مادر			
	احسان به مادر در زمان پیری			
	مأنوس بودن یک شب با مادر برتر از یک سال جهاد			
	رفتار شایسته با مادر			
	مشرك			
	تأکید به احسان به مادر			
	تأکید به احسان به مادر به دلیل دوران حمل و دوران شیرخوارگی			
لزوم نیکي به مادر به دلیل سختی حمل و شیردهی				
خدمت به مادر				
نیکي به مادر				
نیکي به مادر افتخار فرزند				
نیکي به مادر				

شماره	کد اولیه	منبع	کد ثانویه	فراوانی
۱۳	۱. حرمت آزار پدر و مادر نرسیدن بوی بهشت به عاق والدین نهی از گفتن هر نوع کلام غیر مؤدبانه به پدر و مادر ترک اکرام والدین همردیف شرک به خدا جایز نبودن بدرفتاری با والدین در صورت فراخواندن به شرک تحقیر والدین نشانه انسان‌های غافل اف: کمترین مخالفت با والدین و بی‌احترامی به آنان جایز نبودن جهاد در صورت ناراحتی و مخالفت مادر جبران لغزش و کوتاهی در حق مادر	همان، ج ۶، ص ۳۴ همان، ج ۱۲، ص ۸۲ همان، ص ۷۶ همان، ج ۶، ص ۳۴ همان، ج ۱۶، ص ۲۱۷ همان، ج ۲۱، ص ۳۳۸ همان، ج ۱۲، ص ۷۷ تا ۷۶ همان، ص ۸۲ همان، ص ۷۸	بی‌حرمتی به مادر	۹
۱۴	اطاعت نکردن مادر فقط در صورت دعوت به شرک اطاعت نکردن از مادر در باورهای انحرافی مقدم نبودن رابطه انسان و مادرش بر رابطه او با خدا تبعیت نکردن از مادر در صورت دعوت به شرک	همان، ج ۱۶، ص ۲۱۶ همان، ج ۱۷، ص ۴۳ همان همان، ج ۱۲، ص ۷۹	اطاعت از مادر	۴

شماره	کد اولیه	منبع	کد ثانویه	فراوانی
۱۵	پیری والدین آزمایش الهی فرزند نهایت فروتنی در برابر مادر سخن گفتن سنجیده و لطیف و بزرگوارانه با مادر	همان، ص ۷۷ همان، ص ۷۶ همان، ص ۷۶ تا ۷۷	احترام به مادر	۳
۱۶	مریم اسوه‌ای برای بشر مادر بزرگ‌ترین نماد ایثار و گذشت بهشت زیر پای مادر بزرگ‌ترین فداکاری مادر هم از نظر روحی و عاطفی و هم از نظر جسمی و هم از جهت خدمات	همان، ج ۱۳، ص ۳۶ همان، ج ۲۱، ص ۳۲۷ همان، ج ۱۳، ص ۵۸ همان، ج ۱۷، ص ۴۱	مادر اسوه ایثار	۴
۱۷	راه یافتن به قرب الهی با توجه به حقوق فرزندان منع ضرر رساندن به کودک توسط پدر به دلیل اختلاف با مادر منع ضرر رساندن به کودک توسط مادر به دلیل اختلاف با پدر حق کودک بر مادر: شیردادن مادر حق کودک بر مادر: دیدار پدر	همان، ج ۲۱، ص ۳۳۰ همان، ج ۲، ص ۱۸۹ همان همان، ص ۱۸۷ همان	حقوق فرزند	۵

شماره	کد اولیه	منبع	کد ثانویه	فراوانی
۱۸	فقر و کمبود غذا از عوامل فرزندکشی توسط والدین کشتن پسران از ترس فقر کشتن دختران (زنده به گورکردن) به دلیل تعصب جاهلی	همان، ج ۶، ص ۳۵ همان، ص ۳۵ همان	فرزندکشی	۳
۱۹	برنامه ریزی صحیح برای تربیت فرزند، پیش از انعقاد نطفه آغوش مادر بهترین محل تربیت پرورش شایسته مریم توسط خدا احساس مسئولیت در قبال اعمال و رفتار خانواده و فرزندان امر به معروف و نهی از منکر در چارچوب خانواده تأثیر مربی در تربیت شایسته	همان، ج ۲۴، ص ۲۸۸ همان، ج ۱۳، ص ۲۰۲ همان، ج ۲، ص ۵۲۸ تا ۵۲۹ همان، ج ۲۴، ص ۲۸۷ همان، ص ۲۸۸ همان، ج ۲، ص ۵۲۸ تا ۵۲۹	اصول تربیت فرزند	۶
۲۰	۱. پیگیری حال کودک	همان، ج ۱۶، ص ۳۴	آداب تربیت فرزند	۱
۲۱	۱. لزوم اجازه گرفتن کودکان در سه زمان برای ورود به اتاق خواب والدین لزوم اجازه گرفتن بالغان در همه زمان‌های	همان، ج ۱۴، ص ۵۳۹ همان، ص ۵۴۳ همان، ج ۱۴، ص ۵۳۹ همان، ج ۲۴، ص ۲۸۸ همان، ج ۲۴، ص ۲۸۸	تربیت جنسی	۶

شماره	کد اولیه	منبع	کد ثانویه	فراوانی
۲۲		همان، ج ۲۱، ص ۳۲۷ همان، ج ۱۲، ص ۷۹ همان، ج ۱۷، ص ۴۲	شکرگزاری از مادر	۳
۲۳		همان، ج ۱۲، ص ۷۷ تا ۷۶ همان، ص ۷۷ تا ۷۶ همان، ج ۲۱، ص ۳۳۰	دعای فرزند	۴

شماره	کد اولیه	منبع	کد ثانویه	فراوانی
۲۴	۱. دعا در اواخر بارداری برای داشتن فرزند صالح ۲. دعا برای فرزند	همان، ج ۷، ص ۵۳ همان، ج ۲۱، ص ۳۳۰	دعا برای فرزند	۲
۲۵	۱. تأثیر نذر مادر در صورت نبود پدر	همان، ۵۲۴	سرپرستی	۱

شبکه محتوای کدگذاری ثانویه در دیدگاه آیت‌الله مکارم شیرازی

در این قسمت براساس تقسیم بندی منطقی ۲۵ کد ثانویه به دست آمده از دیدگاه‌های آیت‌الله مکارم شیرازی به ۵ بخش تقسیم می‌شود که در نمودار شماره ۲ نشان داده شده است. این بخش‌ها عبارت‌اند از:

فرزندآوری: ناباروری، بارداری خارق‌العاده، ولادت خارق‌العاده،
حالت‌های مادر در زمان انعقاد نطفه، بارداری و وضع حمل، شیردهی،
حالت‌های روحی مادر در دوران شیردهی و فرزندکشی؛

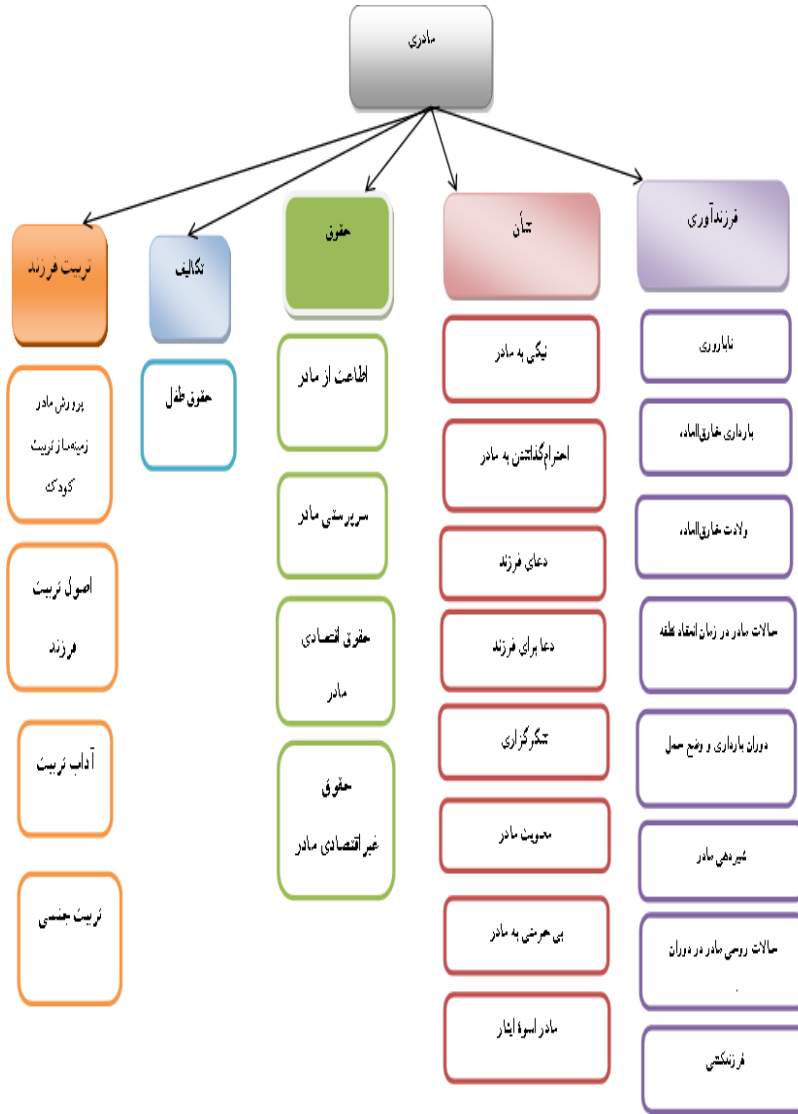
شان مادر: نیکی به مادر، احترام گذاشتن به مادر، دعای فرزند، دعا برای
فرزند، شکرگذاری، معنویت مادر، بی‌حرمتی به مادر و مادر اسوه‌ایثار؛

حقوق مادر: اطاعت از مادر، سرپرستی مادر، حقوق اقتصادی مادر و حقوق
غیراقتصادی مادر؛

تکالیف مادر: حقوق طفل؛

تربیت فرزند: پرورش مادر زمینه‌ساز تربیت کودک، اصول تربیت فرزند،
آداب تربیت فرزند و تربیت جنسی.

نمودار ۱: تحلیل محتواهای شبکه‌ای از دیدگاه آیت‌الله مکارم شیرازی

میزان فراوانی هر کدام از این بخش‌ها متفاوت و به شرح جدول ۱.ب است.

جدول شماره ۱.ب: فراوانی بخش‌های محتوای شبکه‌ای براساس دیدگاه آیت‌الله مکارم شیرازی

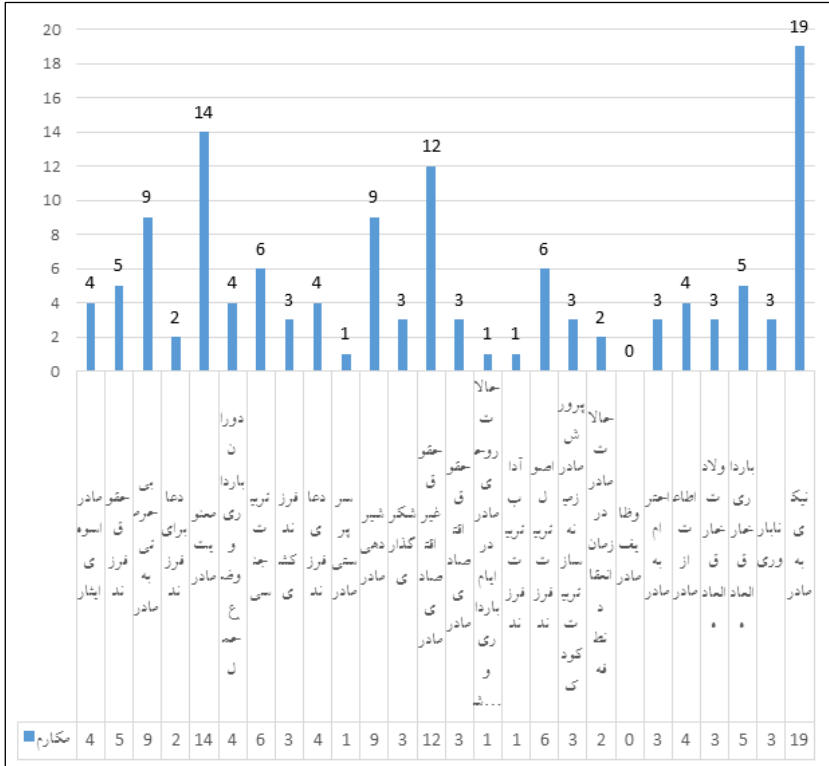
فراوانی	فرزندآوری	شأن مادر	حقوق مادر	تکالیف مادر	تربیت فرزند
	۳۰	۵۸	۲۰	۵	۱۷

بیشترین بخش تأکیدشده توسط آیت‌الله مکارم شیرازی براساس جدول ۱.ب به ترتیب، جایگاه مادر با فراوانی ۵۸ و فرزندآوری با فراوانی ۳۰ است. این نشانه آن است که در فرهنگ قرآنی با وجود توجه به جنبه‌های حقوقی و تکلیفی، بیشترین تأکید به جایگاه و احترام و نقش مادری است، به خلاف دیدگاه فمینیستی و غربی که موضوعات خانوادگی را حقوق محور دنبال می‌کنند و می‌خواهند روابط را با تأکید بر حقوق اصلاح کنند.

تحلیل کمی دیدگاه‌های آیت‌الله مکارم شیرازی

براساس کدگذاری ثانویه دیدگاه‌های آیت‌الله مکارم شیرازی در جدول ۱.ج نمودار فراوانی شماره ۲ به دست می‌آید که حاصل وارد کردن نتیجه‌های کدگذاری ثانویه در نرم‌افزار maxqad10 است. این نمودار به شرح ذیل است:

نمودار ۲: فراوانی کدهای ثانویه از دیدگاه آیت‌الله مکارم شیرازی

اخلاق * تحلیل کیفی جایگاه و اخلاق مادری در تفسیر نمونه

طبق این نمودار، این مفسر بزرگوار به ۲۶ موضوع اصلی پرداخته‌اند که بیشترین تأکید ایشان بر نیکو بینی به مادر با فراوانی ۱۹ است. بعد از آن، مباحث معنویت مادر با فراوانی ۱۴، حقوق غیراقتصادی مادر با فراوانی ۱۲، شیردهی مادر با فراوانی ۹ و بی‌حرمتی به مادر با فراوانی ۹، بیشترین میزان فراوانی را دارند. براساس این نمودار مبحث وظایف مادر بررسی نشده و آداب تربیت فرزند، حالت‌های روحی مادر در زمان حمل و شیردهی و سرپرستی مادر دارای فراوانی ۱ است. مادر اسوهٔ ایثار با فراوانی ۴ مبحثی است که تنها آیت‌الله مکارم شیرازی بر آن تأکید کرده‌اند. بیشترین بخش تأکید شده توسط

آیت‌الله مکارم شیرازی براساس جدول ۳.ج به ترتیب، شأن مادر با فراوانی ۵۸ و فرزندآوری با فراوانی ۳۰ است.

تحلیل کیفی داده‌ها

در ادامه داده‌ها از نظر کیفی بررسی می‌شوند. برای این کار به ترتیب، بخش‌های پنج‌گانه همراه با عناوین به دست آمده در هر مضمون آورده می‌شود.

۱. فرزندآوری

در این بخش به هشت مضمون دست یافتیم که عنوان‌های آن به این شرح است:

ناباروری

. پیری و عقیم‌بودن موانع بارداری

بارداری خارق‌العاده

. بارداری بدون شوهر

. تعجب زن عقیم ابراهیم از بشارت خداوند

. بارداری مریم به شکل خارق‌العاده

. بارداری به صورت غیرعادی و شگفتی از بارداری زن عقیم

ولادت خارق‌العاده

. ولادت خارق‌العاده عیسی و یحیی

حالت‌های مادر در زمان انعقاد نطفه

. انتخاب مریم و تطهیر او

. پذیرفته‌شدن مریم از سوی خداوند در پی نذر مادرش

دوران بارداری و وضع حمل

- . نقش مادر در حمل و به دنیا آوردن فرزند
- . پرورش دادن و پاک گرداندن مریم و ذریه او
- . کمترین مدت حاملگی: شش ماه

شیردهی مادر

- . رضاع به معنی شیرنوشیدن از پستان
- . اهمیت شیردهی مادر به کودک
- . اهمیت شیر مادر
- . واجب نبودن شیردهی برای مادر
- . شیردهی توسط دایه در صورت ناتوانایی مادر
- . شیردهی توسط دایه در صورت موافقت مادر
- . نقش مادر در تغذیه کودک و اهمیت شیر مادر
- . دوران کامل شیرخوارگی: دو سال
- حالت‌های روحی مادر در دوران بارداری و شیردهی
- . رفع اضطراب مریم و تردد خاطر
- . حسن قبول: اظهار حرمت و شرافتی برای مادر مریم
- . مناجات و دعای زن عمران در زمان حمل

فرزندکشی

- . نهی از کشتن فرزندان از ترس فقر و گرسنگی

۲. جایگاه مادر در نگاه مفسران

در این بخش به هشت مضمون دست یافتیم که عنوان‌هایش به این

شرح است:

نیکی به مادر

. احسان به مادر

. احسان به والدین مهم‌ترین کار بعد از توحید

. اولویت احسان به والدین در مقایسه با احسان به دیگران

. سختی بارداری و شیردهی، دلیل اولویت احسان به مادر

. احتیاج پدر و مادر به فرزندان موقع پیری

. نیکی به مادر در حد امکان و توان فرد

. مهربانی با مادر؛ مظهر مهربانی با مردم

. احسان به مادر؛ پاسخی بایسته به سی ماه رنج و تلاش وی برای رشد و

تربیت فرزند

. توجه به بازگشت به سوی خداوند

. زمینه احسان به پدر و مادر

. رفتار و گفتار پسندیده با مادر

احترام به مادر

. احترام به مادر؛ زیربنا و اساس پایداری اجتماع

. وجوب احترام به مادر و رعایت احترام تام در معاشرت و سخن گفتن با او

. سفارش خداوند به فرزند مبنی بر احترام گذاشتن به مادر به دلیل تحمل

ضعف ناشی از دوران بارداری

دعای فرزند

. دعاهای فرزند در حق پدر و مادر و شکر الهی

دعا برای فرزند

. دعای آدم و حوا به درگاه خداوند برای داشتن فرزندی سالم و شایسته

پس از باردار شدن حوا عَلَيْهَا

اجابت دعای مادر مریم از سوی خداوند دربارهٔ حفظ مریم عَلَيْهَا السَّلَام از

شر شیطان

. برگزیده شدن مریم و اعطای مسیح به او به خاطر دعای مادرش

. دعا در دوران بارداری

شکرگزاری

. وجوب تشکر از مادر

. تشکر از مادر؛ عبادت و شکر خدا

. امر به تشکر از مادر، همانند امر به شکر از خدا

معنویت مادر

. وحی به مادر؛ نوعی الهام

بی حرمتی به مادر

. عاق والدین شدن؛ در شمار بزرگ‌ترین گناهان، بعد از شرک به

خدای بزرگ

. بی توجهی به والدین؛ عامل بی رغبتی برای افزایش نسل

. افراد گستاخ در برابر دعوت پدر و مادر به معاد؛ محکوم به عذاب

حتمی الهی

. عاق شدن؛ بزرگ‌ترین گناهان کبیره بعد از شرک ورزیدن به خدا

۳. حقوق مادر در نگاه مفسران

در این بخش به چهار مضمون دست یافتیم که نکته‌های آن به این

شرح است:

اطاعت از مادر

. وجوب اطاعت از پدر و مادر در موضوعات دنیوی

. اطاعت نکردن از مادر هنگام فراخواندن به شرک

. اطاعت از فرامین مادر

سرپرستی مادر

. تعلق تکوینی فرزند به پدر و مادر

. تحریر فرزند در شکم توسط مادر در نبود پدر (به علت فوت)

. ولایت مادر به فرزند در ادیان گذشته

حقوق اقتصادی مادر

. تأمین هزینه‌های مادر توسط پدر در دوران شیردهی

. تأمین هزینه‌های مادر در دوران شیردهی توسط پدر در صورت طلاق

. تأمین هزینه‌های مادر در دوران شیردهی توسط وارث در صورت

فوت پدر

. پرداخت کامل حقوق مادر؛ شرط جواز دایه گرفتن برای کودک

حقوق غیراقتصادی مادر

. حضانت و شیردهی؛ حق مادر طلاق داده شده

. ممنوع بودن حرج بر زن به واسطه منع دیدار یا شیردهی توسط پدر

. واجب نبودن شیردهی بر مادر

. حق مادر برای دو سال شیردهی

۴. تکالیف مادر در نگاه مفسران

در این بخش به دو مضمون دست یافتیم که عنوان‌های آن به این

شرح است:

حقوق فرزند

. ممنوع بودن ضررزدن مادر به طفل پدر

. نهی از ضرر رساندن پدر به طفل، به واسطهٔ جدا کردن طفل از مادر

. جواز سرپیچی از دستور مادر در صورت خواندن فرزند به کفر

وظایف مادر

. نهی از ضرر رساندن زن به شوهر به خاطر طفل: ممانعت از نزدیکی پدر

به فرزند

. گذاردن نام نیک؛ نخستین وظیفهٔ مادر در بدو تولد فرزند

. شیردادن؛ نخستین وظیفهٔ مادر در بدو تولد

۵. تربیت فرزند در نگاه مفسران

در این بخش به چهار عنوان دست یافتیم که نکته‌های آن به این شرح است:

پرورش مادر زمینه‌ساز تربیت کودک

. پاک‌ی والدین مؤثر در پاک‌ی طفل

اصول تربیت فرزند

. اهتمام انسان کمال یافته بر تربیت و اصلاح فرزند خویش

. تربیت عیسی در کنار مادر، تحت نظارت خداوند

. سرپرستی مادر فراهم‌ساز مساعدترین موقعیت برای تربیت

. تربیت در دامن مادر

. تربیت دینی

. مهد

. آغوش و دامن مادر

آداب تربیت فرزند

. تربیت فرزند در خردسالی براساس رحمت و مودت؛ نعمتی بزرگ و

شایسته

. تربیت توسط مادر؛ احسان به کودک

تربیت جنسی

. اجازه گرفتن فرزندان و بردگان در هنگام طلوع فجر و استراحت نیم‌روزی

و هنگام خواب شب

. وظیفه مؤمنان در جهت تربیت فرزند

. تربیت دختران با آموزش حجاب

نتیجه‌گیری

بر اساس آیه ۴۵ مربوط به مادر در قرآن و بررسی آن در تفسیر نمونه، این نتیجه‌ها به دست آمد:

• آیت‌الله مکارم شیرازی در مبحث مادری به ۲۶ موضوع اصلی پرداخته‌اند که بیشترین تأکید بر نیکی به مادر و لزوم انجام این کار است و بیشترین میزان فراوانی، یعنی ۱۶ را به خود اختصاص داده است و خداوند آن را در کنار توحید و عبادت خود قرار داده و دلیل آن را سختی و مشقت مادر در دوران حمل و شیردهی و همچنین بار سنگین تربیت طفل بیان کرده است. در این خصوص مادر اولویت و برتری بر پدر دارد و حتی شرک مادر نیز مانع احسان فرزند به او نمی‌شود و در زمان پیری مادر، باید احسان بیشتری به او کرد.

• معنویت مادر با فراوانی ۱۶ بیشترین میزان فراوانی را بعد از نیکی به مادر داشته است. مادر از طریق ایفای نقش مادری و رشد فضایل و کمالاتی مانند حیا، عفاف و ... در خود می‌تواند به قرب الهی رسد و شایسته نزول الهام و وحی الهی شود.

- مباحث سرپرستی مادر، وظایف مادر و حالت‌های مادر در زمان انعقاد نطفه بررسی نشد و آداب تربیت فرزند داراری فراوانی ۱ بود.
- مادر اسوهٔ ایثار با فراوانی ۲ مبحثی است که تنها آیت‌الله مکارم شیرازی بر آن تأکید کرده‌اند.
- در بررسی کدهای ثانویهٔ استخراج شده، به پنج بخش اصلی دست یافتیم که عبارت‌اند از:
 ۱. فرزندآوری شامل ناباروری، بارداری خارق‌العاده، ولادت خارق‌العاده، حالت‌های مادر در زمان انعقاد نطفه، دوران حمل و شیردهی، حالت‌های روحی مادر در دوران شیردهی و فرزندکشی؛
 ۲. شأن مادر شامل نیکی به مادر، احترام به مادر، دعا برای فرزند، دعای فرزند، شکرگزاری، معنویت، بی‌حرمتی به مادر و مادر اسوهٔ ایثار؛
 ۳. حقوق مادر شامل اطاعت از مادر، سرپرستی مادر، حقوق اقتصادی مادر و حقوق غیراقتصادی مادر؛
 ۴. تکالیف مادر شامل حقوق فرزند، وظایف مادر؛
 ۵. تربیت فرزند شامل اصول تربیت و آداب تربیت و تربیت جنسی.
- بیشترین تأکید در دیدگاه آیت‌الله مکارم شیرازی در بخش‌های پنج‌گانه بر جایگاه مادر با فراوانی ۵۸ و فرزندآوری با فراوانی ۳۰ است. این نشانهٔ آن است که در فرهنگ قرآنی با وجود توجه به جنبه‌های حقوقی و تکلیفی، بیشترین تأکید به جایگاه و احترام و نقش مادری است، به‌خلاف مباحث فمینیستی و غربی که موضوعات خانوادگی را حقوق محوردنبال می‌کنند و می‌خواهند با تأکید بر حقوق، روابط را اصلاح کنند.

پیشنهادها:

۱. بررسی مقایسه‌ای نقش مادر در قرآن و دیگر کتاب‌های آسمانی؛
۲. استخراج مبانی و اصول فرزندپروری اسلامی از قرآن و تکمیل آن با نکته‌های مستخرج از روایات؛
۳. بررسی مقایسه‌ای دیدگاه‌های آیت‌الله مکارم شیرازی با دیگر مفسران در خصوص فرزندپروری.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. افتخاری، اصغر، ۱۳۸۳، «قدرت جنسیت و شأن اجتماعی و سیاسی زن در دیدگاه امام خمینی علیه السلام»، کتاب تقد، ش ۱۷.
۳. بلالی، رقیه، علیرضا آقا یوسفی، ۱۳۹۰، «اثر بخشی برنامه آموزش والدین بر کاهش رفتاری کودکان؛ روانشناسی کاربردی»، ش ۵، ۴ (۲۰)، زمستان.
۴. پاسنو، دایانا، ۱۳۸۴، فمینیسم راه یابی راهه، ترجمه محمدرضا مجیدی، چ ۱، پژوهشگاه فرهنگ و معارف.
۵. حاجی اسماعیلی، سمیه، ۱۳۹۳، مادری در نگاه دینی و عینیت اجتماعی، چ ۱، قم: مرکز تحقیقات زن و خانواده.
۶. حسینی مجرد، اکرم، ۱۳۹۱، بررسی بحران مادری در جهان غرب و تأثیرات آن بر جامعه ایرانی، ج ۲، چ ۱، تهران: پیام عدالت.
۷. خامنه ای، سیدعلی، ۱۳۹۱، زن و خانواده؛ نقش و رسالت زن ۳، برگرفته از بیانات آیت الله خامنه ای، چ ۱، به کوشش امیرحسین بانکی ورفرد، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
۸. رستمی، الهه، ۱۳۷۹، جنسیت، اشتغال و اسلام گرایی، تهران: انتشارات جامعه.
۹. شایسته رخ، الهه، شایسته بهرامی سامانی، ۱۳۹۱، «نقش مادر در تربیت دینی کودک»، مجموعه مقالات سومین نشست و اندیشه های راهبردی زن و خانواده، ج ۲، چ ۱، تهران: پیام عدالت، اردیبهشت.
۱۰. صانعی، مهدی، ۱۳۷۸، پژوهشی در تعلیم و تربیت اسلامی، چ ۱، مشهد: انتشارات سناباد.

۱۱. فیض کاشانی، محسن، ۱۳۷۴، *المحجة البيضاء فی احیاء الاحیاء*، ج ۳، تهران: مکتبه الشفیعی.
۱۲. قائمی، علی، ۱۳۶۸، *نقش مادر در تربیت*، تهران: انتشارات امیری.
۱۳. گاردنر، ویلیام، ۱۳۸۶، *جنگ علیه خانواده*، ترجمه معصومه محمدی، چ ۱، دفتر مطالعات و تحقیقات زنان.
۱۴. مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۶۲، *نمونه*، چ ۱۸، دارالکتب الاسلامیه.
۱۵. منصور، محمود، *پریرخ دادستان*، ۱۳۷۴، *روانشناسی ژنتیک* ۲، چ ۲، تهران: انتشارات رشد.
۱۶. یرچری، استانفورد لورا به، ۱۳۷۷، *تعامل والدین با کودک*، ترجمه محمد دهگانپور، تهران: انتشارات رشد.

1. Sanders.M.R(2002). Parenting intervention and the preventions of serious mental health problem in children . MJA.177.7.87-92.